

Ширак, лидер голлистской партии «Объединение в поддержку республики» («ОПР»), во время своего президентского правления проводил политику регулирования всех сфер общественной жизни и усиления государственной власти. Данная политика обоснована догматическими идеями, направленными на определённое ущемление прав свободных индивидов и, следовательно, выступая в качестве абстрактных объектов, противоречит ценностям свободного общества.

Таким образом, консервативная концепция социального управления обоснована реалистской версией метафизической методологической традиции, предполагающей стандарт приоритета общего по отношению к единичному. В рамках осуществления консервативной концепции социального управления максимизируется количество институтов диктата в целях реализации определённых абстрактных объектов. Исследователям консерватизма необходимо продолжать изучение его философских оснований в целях чёткого обоснования методологической специфики различных концеп-

ций социального управления, что имеет принципиальную значимость в плане разработки моделей социального управления, адекватных культурно-цивилизационным особенностям различных обществ.

Литература

1. Дональд Трамп о внешней политике США [Электронный ресурс] // Правдинформ. URL: <http://trueinform.ru/modules.php?name=News&sid=45409> (дата обращения: 21.04.2017).
2. Куайн У. В. О. Слово и объект. – М. : Логос : Практис, 2000. – 386 с.
3. Откровения Джорджа Буша. Пророк или обольщенный человек? [Электронный ресурс] // Сайт Глазная Мазь - Апологетика здравого христианского учения. URL: <http://www.glaznayamaz.org/otkroveniya-dzhorzh-busha-prorok-ili-obolshhennyj-chelovek/> (дата обращения: 13.03.2017).
4. Рормозер Г., Френкин А. А. Новый консерватизм: вызов для России. – М. : Изд-во ин-та философии РАН, 1996. – 237 с.

ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ВІДНОСИНИ У ПОГЛЯДАХ М. ГРУШЕВСЬКОГО

Поцюрко О.Ю.

Львівського державного університету внутрішніх справ

POLISH-UKRAINIAN RELATIONS IN THE VIEWS OF M. GRUSHEVSKY

Potsyurko O.Y.

Lviv State University of Internal Affairs

Анотація

Аналізується проблема польсько-українських відносин у Галичині часів М. Грушевського. Стверджується про те, що польська шляхта наприкінці XIX – на початку XX ст. відіграла дуже важливу роль в Галичині. Шляхта впливала на органи місцевого самоврядування, здійснювала земельну, освітню, виборчу реформи, впливала на формування бюджету. Отож, вся її політика була нажалі спрямована на те щоб затримати русинів в стані етнографічної маси і не дати розвинути в них національної свідомості. Проте, М. Грушевський наполягає на тому, що незважаючи на чималу дискримінацію та колонізацію Галичина не втратила своєї ролі центру культурного розвитку України. Консолідацію українського народу, все ж вчений пов'язував із Великою Україною.

Abstract

The problem of Polish-Ukrainian relations in Galicia during the time of M. Hrushevsky is analyzed. It is argued that the Polish nobility in the late nineteenth and early twentieth centuries. played a very important role in Galicia. The nobility influenced local self-government bodies, carried out land, educational, electoral reforms, and influenced the formation of the budget. So, all her policies were unfortunately aimed at keeping the Rusyns in the state of the ethnographic mass and not allowing them to develop national consciousness. However, M. Hrushevsky insists that, despite considerable discrimination and polonization, Galicia has not lost its role as the center of cultural development in Ukraine. Consolidation of the Ukrainian people, however, the scholar was associated with the Great Ukraine.

Ключові слова: польсько-українські відносини, Галичина, нація, автономність, Михайло Грушевський.

Keywords: Polish-Ukrainian relations, Galicia, nation, autonomy, Mykhaylo Hrushevsky.

Постановка проблеми. Очевидно, у власному державотворчому процесі кожне суспільно-політичне утворення має базуватися перш за все на якихось ідеях, принципах, переконаннях, традиції та тривалому досвіді, які зрештою і складають, чи то впливають на формування національної ідеї. У сучасному полікультурному світі, зважаючи на

його медійність та вплив чималої кількості факторів, серед яких можна зокрема виділити надзвичайно великий рівень міграції та зростаючу роль (принаймні в Західному світі) усвідомленого розуміння значення прав та свобод людини і громадянина, стає вкрай важко зберегти власну само-

бутність. Людина (громадянин), подекуди мимоволі, зважаючи на її природу, піддається постійному впливу різних цивілізацій, культу, релігій тощо. Відтак виникають питання та проблеми, які стосуються співжиття на одній території окремих націй та етносів.

Враховуючи постійні суперечки між українцями та поляками з приводу тривалої історії їх відносин, і для більш чіткого розуміння того, що відбувалося на початку ХХ ст. на території Австро-Угорщини, слід здійснити ретроспективний аналіз основних суспільно-політичних подій цього періоду. Найвиразнішим плацдармом де можна відстежити особливості польсько-українських відносин початку ХХ ст. була Галичина.

Дослідження задекларованої проблематики ми здійснили опираючись перш за все на творчу спадщину видатного українського суспільно-політичного діяча, історика та науковця Михайла Сергійовича Грушевського. Останній, не будучи галичанином (що на наш погляд дуже важливо, зважаючи на відмінності розвитку Галичини в складі Австро-Угорщини та решти українських земель в складі Російської імперії) міг надзвичайно об'єктивно проаналізувати та описати польсько-українські відносини цього часу.

Виклад основного матеріалу. Як стверджує один з дослідників творчості М. Грушевського І. Гирич: «Саме Сергій Олександрович Єфремов надихнув М. Грушевського щодо написання відомої статті «К польско-украинским отношениям в Галиции». З листівкою від 9 травня 1905 р.14 він надіслав Михайлу Сергійовичу статтю «Русинский вопрос в цифровом освещении» з газети «Киевские отклики», в якій провадилася думка про те, що українська культура нібито не зазнає утисків з боку польських урядових чиновників Галичини» [1, с. 66]. Саме С. Єфремов просив М. Грушевського підготувати статтю-відповідь і змусити редактора газети «Киевские отклики» надрукувати й українське бачення польсько-українських стосунків в Австро-Угорщині. Майже через місяць перша частина статті – відповіді з'явилася на шпальтах газети.

Через те, що в колишній Російській імперії український рух придушувався, та завдяки певним умовам, забезпеченим конституцією Австрії (від 1867 р.), Східна Галичина зі своєю політичною та інтелектуальною столицею – містом Львів, стала центром українського життя і будь-якого національного руху, який тут розвивався завдяки інтелектуальним впливам та матеріальній допомозі всієї України. В результаті це була найбільш розвинена з національної, політичної та інтелектуальної точки зору частина України.

Національні польсько-українські взаємини в Східній Галичині беруть свій початок у середині XIV ст., коли в 1349 р. поляки з'явилися в Галичині як завойовники, під проводом Каземира Великого. «Як свідчать сучасники й пізніші письменники, в ті часи Галичина була багатим, щедрим на дари природи, обласованим краєм, з могутньою тубільною аристократією, жвавими взаєминами з

Західною Європою і Сходом. Економічно і культурно вона стояла якщо не вище, то в кожному разі навряд чи нижче за тодішню Польщу» [3].

З цього часу, упродовж п'ятсот років Галичина перебувала під владою поляків: спочатку у володінні Польщі, потім під владою Австрії, але під фактичним польським пануванням. Протягом всього цього періоду поляки тут виконували свою «історичну культурну місію», про яку не надто охоче, з ентузіазмом згадують польська історіографія та публіцистика.

Австрійська бюрократія в 1772 р. отримала Галичину страшенно бідною та відсталою. Вона (Галичина) була найзапущенішим краєм в Західній Європі. Русини становили майже винятково етнографічну масу, що складалася з цілковито придушеного, темного й доведеного до крайнього економічного виснаження селянства, в той час як єдину інтелігенцію складало духовенство.

Давнє боярство Галичини будучи підірваним конфіскаціями та реквізицією маєтків, всіляко ущемлялося та пригнічувалося польською шляхтою.

Об'єктивно оцінюючи ситуацію, що склалася М. Грушевський ніби висновує: «Ми повинні запитати: панове поляки, ви п'ять століть панували в цьому краї й насаджували в ньому культуру, як кажуть ваші історики та публіцисти, – чому ж цей край взагалі і його тубільне населення зокрема опинилися в такому неможливому стані? Ваша «культурна місія» виявила свою повну неспроможність, ваші претензії на роль керуючого, правлячого класу виявили вашу повну нездібність до неї» [3].

Далі, використовуючи офіційне видання «Podrecznik statystyki Galicyi»), можна стверджувати про те, що станом на 1900 р. в з 50 повітів Східної Галичини у 35 кількості русинів становила понад 60 відсотків, у 18 – понад 70, а у 7 – понад 80, однак якщо зважити, що джерело є польським, то з впевненістю можна обстоювати позицію, що кількість русинів була значно більшою.

Як зауважує М. Грушевський: «Починаючи з 1860-х рр. і до нинішнього дня польська шляхта грала роль лейб-гвардії віденського уряду й династії, і за це вимагала від уряду збереження свого панування в Галичині, недоторкані переваги польської національності, невтручання центральних органів в управління Галичини» [3]. Отож, вся політика органів місцевого самоврядування була спрямована на те щоб затримати русинів в стані етнографічної маси і не дати розвинути в них національної свідомості. Відбувалося переселення польських чиновників з Західної Галичини у Східну, а руських зі Східної Галичини у Західну. Подібну практику, яка «позитивно» впливала на національний розвиток громадян, використовував пізніше Сталін.

У працях М. Грушевського знайшла відображення боротьба української громадськості за виборчу реформу, справедливу систему представництва в галицькому сеймі та віденському парламенті, що вилилась у гостре протистояння з польським політичним проводом. Вказуючи на

шовіністичні настрої польської еліти щодо українських земель, М. Грушевський висловлював сумнів у можливості польсько-українського порозуміння. З цього приводу у праці «Польща і автономна Галичина», написаній у 1916 р., він зазначив: «Над Західною Україною нависла тяжка хмара і нова фаза польського питання, в котру воно вступає, зовсім не вміщує в найближчому майбутньому сприятливого влаштування національних стосунків з поляками народностей, пов'язаних з ними тяжким спадком історичної Польщі» [6, с. 101].

Аналізуючи погляди польського історика Л. Адамського стосовно творчої спадщини М. Грушевського, дослідниця Л. Трофимович зазначає: «значний вплив на позицію М. Грушевського мали культурна, політична й економічна перевага поляків у Галичині, зловживання адміністрації, представленої переважно поляками, наростаюча напруга на національному ґрунті, викликана, зокрема, сутичками польських і українських прихильників «національних демократій» тощо [6, с. 100]. «Історично відносини України і Польщі зводяться до того, – писав М. Грушевський, – що українська народність була обкрадена польською: вона заволодила багатствами України – її землями, вона втягнула в себе на порозі сторіч все, що з'явилося найбільш видатне в українському середовищі, й звела українську народність до маси робітників, які працюють на представників польської народності й культури» [3].

Властиво, показником «добрих» національних стосунків в Галичині, часів грушевського, слугувала робота Галицького сейму (кількість поляків становила близько 90 відсотків його складу), зокрема стосовно розподілу бюджету.

«Беру бюджет на 1904 р. [Звіти Галицького сейму, 1902 – 1903 р. – Крайовий бюджет на 1904 р.]:

а) У розділі асигнувань на приватні й виховні заклади тут є: Субсидії школам і закладам польським 74830 корон 40 коп. – Прим. М. Г.] Школам і закладам русинським 10400 Гімнастичним товариствам польським 4600 Гімнастичним товариствам польським і русинським 4000 (З цієї суми русинські отримують лише кількості корон, решту – польські);

б) У категорії наукових і просвітніх товариств і видань: Польська академія наук у Кракові 79000 корон (Одночасно сейм клопочеться про збільшення субсидії державної скарбниці з 40000 на 50000 корон).

Для наукових товариств і видань польських 6800 корон.

Русинському Науковому товариству ім. Шевченка (яке тепер об'єднує всю наукову діяльність галицького українства і є єдиним русинським науковим закладом) 10000 корон;

г) Польським просвітницьким товариствам і популярним виданням 20100 корон; Русинським 9400.

На видання підручників польських 3000 корон; На русинські 12000 корон;

д) На театри польські 119000 корон; На театр русинський 18500 корон;

е) Підтримання історичних пам'яток (лише польських) 48220 корон

Видатки адміністрації (польської) архівів і охорони пам'яток 42320 корон;

є) Польські сільськогосподарські школи й товариства 659274 корон; Русинські (товариству «Просвіта») 4000 корон;

ж) Ремісничі школи (лише польські, русинських немає) 73976 корон...» [3].

На наш погляд наведених фактів, достатньо для того, аби скласти уявлення про характер національних стосунків Галичини і вплив, який справляють вони на питання культурного й суспільного розвитку.

Взагалі вся діяльність, яку провадить сейм, його виконавчі органи, його установи має польський (полонізуючий) характер, виявлений не менше, а навіть більше різко, ніж у казенній польській адміністрації.

Одну з причин польсько-українського протистояння М. Грушевський вбачав у не вирішенні земельного питання у Східній Галичині, де селянство складало переважну більшість українського населення, зокрема, ігнорування основної його вимоги «усунення тих штучно створених і підтримуваних умов, котрі тримають їх у повній залежності від землевласників – польської шляхти і гальмують всяку можливість економічного і культурного розвитку» [6, 101].

Майже все велике землеволодіння в руках поляків; вони становлять верхній прошарок місцевого населення; вони, головним чином, представляють місцеву інтелігенцію. «Місцеве українське населення темне й безпорадне. За відсутності українських інтелігентних сил, воно перебуває у ще гіршому становищі порівняно з галицьким русинським населенням через відчуження від народних мас місцевого духовенства, яке в Галичині все-таки склало перші кадри русинської інтелігенції, хоча й не дуже високої якості» [3].

19-ий параграф австрійської конституції, що затверджує національну рівноправність народів Австрії, постановляє, що кожна народність має мати можливість здобувати освіту рідною мовою. «Поляки звикли вважати, що новий середній навчальний заклад з русинською мовою, створений у Галичині, є поступкою, великодушним даром русинській народності з їхнього боку, і взагалі, існування таких шкіл – лише великодушність з боку поляків» [3]. Крім цього на думку поляків, збільшення кількості русинських гімназій навіть тягне за собою «зниження рівня освіти». Переконавання дуже характерне для польсько-українських національних стосунків.

Істотно напруження у тогочасних міжнаціональних стосунках спричинила боротьба за створення українського університету у Львові. Це питання, за словами М. Грушевського, «виросло до значення національного». Підтримуючи вимоги студентів-українців стосовно заснування українського вишу, створення нових українських кафедр,

ведення документації рідною мовою, усунення від викладання професорів-шовіністів тощо, він переконливо спростував аргументацію польської сторони про неможливість і непотрібність відкриття українського університету у Львові.

М. Грушевського та інших українських науковців у Львівському університеті зустріла протидію польських професорів. «Після невдалих спроб у 1894–1896 рр. провести тут габілітацію кількох українських вчених (І. Франка, К. Студинського, І. Мільковича, М. Зобкова) і гострих конфліктів з польськими професорами М. Грушевський у листі до свого покровителя в Галичині О. Барвінського з болем писав про антиукраїнські настрої серед польських викладачів університету, додаючи, що «грумада (українська – Л.З.) колись повинна буде зарахувати (Грушевському – Л.З.) місяць за рік у сему вовчому гнізді, [тут] як на війні» [4, с. 100].

Описуючи польсько-українські стосунки М. Грушевський у своєму творі «За Галичину! Відозва до світової демократії» зазначає: «З 2 по 23 жовтня 1919 р. представники Міжнародного Червоного Хреста відвідали найбільші концтабори полонених у Польщі. Згідно з їхнім звітом, число українських полонених та інтернованих виглядає ось так: Стшалково – 7092, Модлін – 1190, Вадовиці – 3474, Пикуличі – 1178, Берестя – 3036, Бяла – 952, Домб'є – 2140, Тернопіль – 500, Перемишль – 1633, Ланьцут – 420, Львів – 1450, Демблін – 68. Разом – 23 133 («Вперед», № 177)» [2, с. 255].

Далі, вустами втікача зі Стшалково, вчений розповідає історію про умови утримання ув'язнених у польських концтаборах. «Мене тримали у в'язниці в Тернополі, але 14 червня 1919 р., коли українське військо наблизилося до міста, нас зігнали до купи, щоб транспортувати далі. О 10.00 вивели на подвір'я. Хворі, деякі з лихоманкою у 40 градусів (за Цельсієм), змушені були крокувати під ударами прикладів. Серед нас були жінки й діти. Їхні сльози й вмлівання лише провокували брутальність польських вояків. Ми покидали місто, несучи хворих на ношах. У передмісті Тернополя перестрілися з загonom польських жовнірів, які заповзялися бити мушкетами й домагатися, щоб нас було розстріляно на місці. Потім зірвали з нас одяг і взуття, так що більшість, а серед них і я, пішли босоніж і лише в спідньому. Перед прибуттям до Озірної (близько 15 КМ від Тернополя) шестеро людей загинуло і їх залишили при дорозі. Нас зовсім не годували і навіть води не давали питись» [2, с. 255].

Як далі веде вчений: «Коли ув'язнені виходять із табору і стають у чергу за пайками, – це виглядає на процесію трупів. Голодні й померзлі. Штовхають та пхають тих, хто товпиться біля кухні, щоб підібрати недоїдки, викинуті жовнірами. їдять ягоди всіх видів і навіть траву, відокремлюють від кінських кізків частково переварений овес, щоб з'їсти посмажені зерна. Сержант з провінції Позен постійно ходить із палицею в руці, б'є в'язнів по голові та очам, що декілька вже втратило зір. Дехто втопився в річці Буг. Інші перерізали собі горло. Це

жахливо!» [2, с. 257]. Ці звірства, викликають питання до сучасних поляків, яка надто часто звертаються до інституту національної пам'яті, вимагаючи вибачення від українців за Волинську трагедію. Проте, тут можна впевнено стверджувати про те, що історія є доволі строкатою і тому потребує взаєморозуміння та взаємовибачення.

І все ж М. Грушевський до певної міри радіє з того, що «у своїй неперервній боротьбі проти польського панування, встановленню і зміцненню якого під час австрійського режиму сприяли реакційні та клерикальні тенденції правління династії Габсбургів, українському населенню Східної Галичини (що нараховувало понад 3,5 млн, 60-80% усього населення) поступово вдалося відстояти міцні підвалини власного економічного, інтелектуального та національного розвитку» [7, с. 41]. Після падіння Австро-Угорської імперії Українська Національна Рада проголосила у Львові 18 жовтня 1918 р. створення на українських землях, що входили до складу Австро-Угорщини, Західноукраїнської Народної Республіки.

Популярне в історіографії й політиці розуміння Галичини як «Українського П'ємонту» має дещо інше змістове наповнення, у першу чергу, як центру культурного розвитку, однак не політичної консолідації народу, котру вчений пов'язував із Великою Україною. Підросійська Україна мала перейняти громадський і культурний досвід Галичини, щоб реалізувати ідею соборності. Михайло Грушевський розумів, що загрозу відділення Галичини несе не айстро-угорська влада, а польські чиновники. Вже тоді він виразно висловився з приводу існування історично обумовленого «розділення» Галичини та Великої України, підкреслюючи, що релігійний чинник відігравав у цьому одну з вирішальних ролей. Такий цивілізаційний підхід став інтелектуальним здобутком Михайла Грушевського, який доклав усіх своїх зусиль заради єдності і консолідації українців по обидва боки Збруча [5, с. 122].

Як відзначає дослідник Г. Корольов: «У контексті різних історичних доль Галичини та України, котрі Михайло Грушевський розглядав як рівнозначні поняття, він писав: «Щоб вийти з сього розбиття й занепаду, який в дальшій розвії грозить нам повною національною смертю, українці мусять всю енергію вложити в те, аби відіграти національне відчуття, і з ним – почуття національної спільності, солідарності ріжних частин українського народу». Ця думка є інтелектуальною констатацією внутрішньої роз'єднаності України, котру вчений помітив ще на початку ХХ ст., аналізуючи місце Галичини між Польщею та Росією й Україною між Європою і Росією. (Його ж. Галичина і Україна. – С. 378.) [5, с. 120].

Далі 3 січня 1919 р. відбулося об'єднання Західноукраїнської Народної Республіки зі Східною Україною у єдину республіку.

Це стало початком трагедії. У Львові, відбувся бунт полонізаторів Кнауерів, Вінклерів, Драшлерів, Штатмілків, і щоб не перетворити свою столицю на

поле бою, українські війська покинули місто й тримали його в блокаді протягом трьох місяців, щоб змусити «польських» патріотів здатися. В той час, коли територія Східної України була плацдармом для наступу більшовицьких військ з Росії, на Східну Галичину, що залишилася без військових сил, напала польська армія. Польща претендувала на українські території до Бугу та Стрия, а згодом і на всю Східну Галичину.

Розгромивши українську армію, українців виселили з великої частини Східної Галичини, яка була захоплена поляками в кінці травня та червні. Українці наївно поклали надії на те, що таке польське зухвальство буде суворо засуджене і що польські війська змушені будуть відступити до демаркаційної лінії, визначеної Найвищою Радою [Антанти]. Однак, після недовгих переговорів, Рада Чотирьох визнала факт окупації Східної Галичини «зادля підтримання порядку та безпеки населення, поки не буде проведено референдум».

Підсумком питання польсько-українських відносин, ми знаходимо у таких творах М. Грушевського як «Україна, Польща й Росія» та «Листи до американських українців». Він зокрема наголошує: «Ніякі, ані найвідважніші польські імперіалісти не можуть мріяти про упевнення польського панства в Харківщині, Полтавщині, Донеччині або над Азовським морем. Яку б форму не придали вони цій своїй державі – форму унії, федерації чи конфедерації – Україна в цілیم своїм етнографічним складі не може підпасти під гегемонію Польщі. Об'єднання України в цілість можна собі уявити лише з Росією, але не з Польщею» [2, с. 276].

У своїх «Листах до американських українців» М. Грушевський наполягає на тому, що «з людьми, які, діставши Галичину від мирової конференції в тимчасову окупацію, нічого мудрішого не вміють показати, як нищити українські школи та видавництва, виморювати українську інтелігенцію голодом та тифусом, – з такими мудрими політиками, мабуть, трудно домовитись про спільну акцію проти царської реакції!... Тим людям попросту вдарила до голови «ягайлонська ідея», і вони, не задумуючись над наслідками, спішать горнути на всі сторони, що коли-небудь хоч хвилю, хоч по імені було під Польщею. Ще не діставши Галичини, вони поставили польську границю по Случ. Тепер,

діставши від Петлори у військовий депозит Кам'янець, вони вже тягнуть границю з Могилева–Подільського на Житомир і далі на Гомель... Очевидно, вони стратили всяке почуття можливого і неможливого...» [2, с. 246].

Менталітет, хаотичність українського життя, вічні зміни українських політичних еліт, за останні роки вже ХХІ ст., далі наштовхують чужинців на спроби заволодіти її територією.

Я підтверджує сьогодення, найвразливішими культурними та економічними центрами України (про це наголошував також М. Грушевський) залишаються Київ, Харків, Одеса, Львів, Донецьк які постійно житимуть під вічною загрозою нападу, захоплення, паралічу.

Література

1. Гирич І. Грушевський і С. Єфремов (до історії наукових, літературних та особистих взаємин) / І. Гирич // Проблеми історії України: факти, судження пошуки. – 1994. – Вип. 3. – С. 65-75.
2. Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / редкол.: П.Сохань, І.Гирич та ін.; голов. ред. П.Сохань. – Львів ред. : Світ, 2002. – Т. 4. Кн. II: Серія «Суспільно-політичні твори» (листопад 1918 р. – жовтень 1926 р.) / упоряд. С.Панькова. – 2013. – 576 с.
3. Грушевський М. Енциклопедія життя і творчості публіцист / М. Грушевський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.m-hrushevsky.name/uk/.../1907/...UkrStosunkiv/2.htm.
4. Зашкільняк Л. Історична нука в Галичині на початку ХХ ст. та українсько-польські взаємини / Л. Зашкільняк // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 2013. – Вип. 49. – С. 93-113.
5. Корольов Г. Між Україною і Польщею: Галичина у федералістській концепції Михайла Грушевського / Г. Корольов // Регіональна історія України. Збірник наукових статей / Головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор Я. Верменич. – Вип. 4. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 113-122.
6. Трофимович Л. Українсько-польські відносини у Східній Галичині на початку ХХ ст. у працях М. Грушевського / Л. Трофимович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: eprints.oa.edu.ua/6192/1/28.pdf.